

УДК 159.922 76-056.34:316.61

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.2\(54\).241398](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.2(54).241398)

Старинська О. В.

канд. психол. наук, доцент кафедри прикладної психології та логопедії Бердянського державного педагогічного університету
e-mail: el.starinskaya@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-4601-4152

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ З ПОРУШЕННЯМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

В статті представлений аналіз різних теоретичних підходів до розуміння проблеми розвитку соціального інтелекту дітей із порушенням інтелектуального розвитку, як основного чинника їх успішної соціалізації, що вирізняється актуальністю і соціальною значущістю. Нами проведений аналіз актуальних вітчизняних та зарубіжних досліджень вікових особливостей становлення соціального інтелекту особистості з порушеннями інтелектуального розвитку. В процесі аналізу були визначені перспективи для наступних наукових досліджень: визначення психологічної сутності та структури соціального інтелекту особистості й цілісне вивчення вікових особливостей становлення соціального інтелекту особистості шкільного віку з порушенням інтелектуального розвитку.

Ключові слова: соціальний інтелект, порушення інтелектуального розвитку.

Актуальність теми. Інтеграція Української держави до європейського соціокультурного простору актуалізує потребу інноваційних змін в її суспільних сферах. Нагальність модернізації освітньої сфери у напрямку інтеграції дітей із порушенням інтелектуального розвитку до освітніх закладів усіх рівнів задекларовано в Законі України «Про освіту». Зазначене зумовлює необхідність створення в освітньому середовищі сприятливих умов для успішної соціалізації таких дітей. У зв'язку з цим проблема розвитку соціального інтелекту дітей із порушенням

інтелектуального розвитку, як основного чинника їх успішної соціалізації, вирізняється актуальністю і соціальною значущістю. Важливість вирішення окресленої проблеми для теоретичної та практичної галузей спеціальної психології вимагає її ґрунтовного наукового вивчення.

Мета дослідження — з'ясування вікових особливостей становлення соціального інтелекту особистості з порушенням інтелектуального розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному зарубіжному і вітчизняному науковому просторі психологи і педагоги досліджували різні аспекти проблеми розвитку соціального інтелекту особистості. Їх наукові дослідження стосувалися особистості різного віку з порушенням інтелектуального розвитку і з нормальним інтелектуальним розвитком. Намагаючись не змінювати наукові позиції психологів і педагогів, у проведеному й поданому нижче теоретичному аналізі апелюємо до використаних ними термінів.

Особливості становлення соціального інтелекту особистості молодшого шкільного віку з порушенням інтелектуального розвитку вивчалися у галузі спеціальної психології (І. Володіна, 2004) та з нормальним інтелектуальним розвитком — вікової та педагогічної психології (А. Мельник, 2012).

Предметом наукового вивчення І. Володіної [2] були вікові й статеві особливості та чинники розвитку соціального інтелекту молодших школярів з розумовою відсталістю (зниженим рівнем розумового розвитку, порушенням розумового (інтелектуального) розвитку — *терміни в її роботі використовуються як тотожні*). За позицією психолога, рівень розвитку соціального інтелекту дітей молодшого шкільного віку з розумовою відсталістю є основною умовою їх успішної соціальної адаптації. Розглянувши соціальний інтелект у руслі структурно-інтегративного підходу, вона трактує цей феномен із двох сторін: 1) як здатність особистості пізнавати і відображати соціально-психологічні властивості соціальних об'єктів її пізнання; 2) як специфіку структурної організації розумового досвіду кожного учасника міжособистісних взаємодій і пізнання.

Емпірично І. Володіна встановила, що, порівняно з ровесниками, які мають нормальний інтелектуальний розвиток (одна група), рівні диференційованості й інтегрованості міжособистісного пізнання молодших школярів із порушенням інтелектуального розвитку (друга група) є значно нижчими. Зокрема — низький рівень диференційованості зафіксовано в другокласників із нормальним інтелектуальним розвитком, високий — у четвертокласників із його порушенням. Незважаючи на те, що співвідношення кількісних показників низького, середнього і високого рівнів диференційованості й інтегрованості міжособистісного пізнання у двох групах молодших школярів є майже однаковим, якісні показники цих рівнів суттєво відрізняються між собою. Також дослідниця виявила і статеві особливості розвитку когнітивного конструкту соціального інтелекту дітей молодшого шкільного віку з розумовою відсталістю. А саме — показники рівня розвитку цього конструкту в дівчаток є значно вищими порівняно з хлопчиками.

Авторка емпірично визначила, що провідними чинниками розвитку соціального інтелекту молодших школярів із порушеннями інтелектуального розвитку є такі: 1) їх здатність до міжособистісної децентрації — розуміння емоційного стану і мотивів поведінки іншої людини, що є підґрунтям для прогнозування спільних дій і корегування власної поведінки; 2) соціальна ситуація розвитку; 3) стать. Важливим вважаємо її висновок про те, що високий рівень розвитку здатності дітей молодшого шкільного віку з розумовою відсталістю до міжособистісної децентрації може компенсувати окремі недоліки їх соціального інтелекту. Зокрема — недоліки мислення цих дітей у міжособистісному пізнанні [2].

Отже, І. Володіна спрямувала увагу на вивчення такого аспекту становлення соціального інтелекту дітей молодшого шкільного віку з порушеннями інтелектуального розвитку, як міжособистісне пізнання і розумовий досвід. Вважаємо, що обґрунтованості потребує застосування науковцем у роботі термінів «молодші школярі з розумовою відсталістю», «молодші школярі зі зниженим рівнем розумового (чи інтелектуального) розвитку», «молодші школярі з порушенням інтелектуального

розвитку», «молодші школярі з порушенням інтелекту» тощо, як тотожних.

Дослідження А. Мельник [5] присвячено розвитку соціального інтелекту дітей шкільного віку, зокрема і молодших школярів. Психолог трактує соціальний інтелект як здатність особистості розуміти, адекватно оцінювати і прогнозувати вчинки і поведінку інших людей у різних ситуаціях життєдіяльності, зважаючи на їх вербальні та невербальні прояви, а також власні вчинки й поведінку в соціальних взаємодіях. Основна функція соціального інтелекту полягає в забезпеченні ефективності міжособистісних взаємодій. Компоненти соціального інтелекту стосуються таких здатностей особистості: 1) когнітивний — до соціальних знань, запам'ятовування імен і облич інших людей, соціальної інтуїції, соціальної перцепції, соціального прогнозування; 2) емоційний — соціальної чутливості, емпатії, саморегуляції; 3) поведінковий — соціальної взаємодії, соціальної адаптивності.

Емпірично А. Мельник виявила неоднакові рівні розвитку конструктивних цих компонентів у дітей молодшого шкільного віку. Молодші школярі здебільшого характеризуються низьким рівнем розвитку здатності до соціального прогнозування й соціальної інтуїції та запам'ятовування імен і облич інших людей. У них переважає досить високий рівень здатності до емпатії та середній рівень здатності до саморегуляції. А також — низькі рівні соціальної адаптивності й здатності до соціальних взаємодій. Установлено, що в дітей молодшого шкільного віку домінує низький рівень соціального інтелекту [5].

Думаємо, що в дослідженні А. Мельник недостатньо обґрунтована структура соціального інтелекту особистості. Зокрема непереконливим вважаємо зарахування здатності особистості до соціальної саморегуляції до емоційного компонента.

Особливості становлення соціального інтелекту особистості середнього шкільного (підліткового) віку з порушенням інтелектуального розвитку досліджувалися у галузі спеціальної психології (О. Єгорова, 2014) й спеціальної педагогіки (О. Ватіна, 2006), з нормальним інтелектуальним розвитком — вікової та педагогічної психології (N. Meijs, A. Cillessen, R. Scholte,

E. Segers, R. Spijkerman, 2010; Н. Панова, 2011; А. Мельник, 2012).

У дослідженні О. Єгорової [3] визначалася роль соціального інтелекту у формуванні девіантної поведінки розумово відсталих підлітків. Психолог емпірично довела, що соціальний інтелект підлітків із легким ступенем розумової відсталості полегшує їх орієнтування у різних ситуаціях міжособистісних взаємодій. Однак, порівняно з ровесниками зі збереженим інтелектом, підлітки з розумовою відсталістю вирізняються недостатністю розвитку соціального інтелекту, що визначає ступінь адекватності їх поведінки. Розумово відсталі підлітки нездатні до глибокого аналізу проблемних ситуацій, що виникають у міжособистісних взаємодіях. Вони неспроможні прогнозувати наслідки поведінки інших людей, розуміти їх емоційні та невербальні прояви, а також вербальні повідомлення. Тому їм складно розв'язати проблемні ситуації у соціальних взаємодіях. Встановлено, що розумово відсталі підлітки з низьким рівнем розвитку соціального інтелекту характеризуються високим рівнем агресивності та проявами девіантної поведінки [3].

Отже, соціальний інтелект розумово відсталих підлітків зумовлює вплив на їх поведінку. Так, низький рівень може призводити до появи агресивної й девіантної поведінки у цих підлітків.

Метою наукового дослідження О. Ватіної [1] стало визначення організаційно-педагогічних умов і розробка педагогічних технологій формування соціального інтелекту в молодших підлітків із недорозвитком пізнавальної діяльності. Педагог у своїй роботі підтримала такі наукові позиції щодо сутності соціального інтелекту: 1) як здібність особистості до соціального пізнання, що виступає особливим аспектом діяльності її психіки; 2) як таке особистісне утворення, що є результатом спілкування; 3) як здатність інтерпретувати вербальні та невербальні прояви експресивної поведінки інших людей. Вона підкреслила, що основною умовою розвитку соціального інтелекту виступають соціальні стосунки.

Теоретично О. Ватіна довела, що зниження пізнавальної активності дитини перешкоджає розвитку її соціальної спрямо-

ваності та встановленню соціальних стосунків із ровесниками і дорослими. Емпірично дослідниця виявила різні рівні розвитку соціального інтелекту в дітей 10–11 років із недорозвитком пізнавальної діяльності. Недостатньо сформовані соціальні знання, соціально-перцептивні навички і соціальна спрямованість, а також своєрідність емоційного розвитку цих дітей досить часто не дозволяють їм зорієнтуватися у соціальних стосунках із іншими людьми та адекватно пояснювати їх поведінку. З огляду на визначені умови вона розробила педагогічні технології формування соціального інтелекту молодших підлітків із недорозвитком пізнавальної діяльності. Апробація розроблених технологій підтвердила їх ефективність [1].

Отже, О. Ватіна спрямувала свою дослідницьку увагу на вивчення окремих педагогічних умов формування соціального інтелекту молодших підлітків із недорозвитком пізнавальної діяльності. А саме — несформованість у них соціальної компетенції та соціальної спрямованості.

Особливості розвитку компонентів психологічної структури соціального інтелекту молодших підлітків в умовах шкільної та додаткової освіти досліджувала Н. Панова [6]. Психолог розуміє соціальний інтелект як чітко узгоджену групу ментальних здібностей особистості, що забезпечують регуляцію пізнання нею соціуму та її соціальної поведінки. За її переконаннями, молодший підлітковий вік (10–12 років) є сенситивним для розвитку соціального інтелекту особистості. Це зумовлено специфікою розвитку молодших підлітків (досить високі рівні самостійності та ініціативності поєднуються з недостатньою критичністю мислення і нездатністю усвідомити віддалені наслідки своїх вчинків), віковими новоутвореннями (потребами у самопізнанні та саморозвитку, появою самоставлення) й своєрідністю психологічної структури їх соціального інтелекту. Компонентами цієї структури вона вважає: 1) здатність особистості гнучко взаємодіяти з іншими людьми (комунікативно-особистісна); 2) характеристики «Я-образу», «Я-концепції», тип самоставлення (конструкти самосвідомості); 3) здатність прогнозувати перспективи розвитку соціальних взаємодій із іншими людьми та управляти такими взаємодіями (соціальна перцепція).

Емпірично дослідниця встановила недостатність розвитку зазначених компонентів соціального інтелекту досліджуваних. А також довела, що важливою умовою розвитку соціального інтелекту молодших підлітків є їх інтенсивне міжособистісне спілкування зі значущими дорослими і дітьми різного віку в процесі інноваційного психологічного супроводу шкільної та додаткової освіти [6].

На нашу думку, в дослідженні Н. Панової недостатньо обґрунтованими видаються смисл і структура соціального інтелекту. А саме непереконливим є трактування цього феномена як чітко узгодженої групи ментальних здібностей особистості та зарахування до його структури характеристик конструктів самосвідомості.

Вивчаючи структуру соціального інтелекту особистості середнього шкільного віку, А. Мельник емпірично визначила різні рівні розвитку його конструктів. Підліткам здебільшого притаманний середній рівень розвитку здатності до соціального прогнозування й запам'ятовування імен і облич інших людей та низький рівень соціальної інтуїції. В них переважає високий рівень емпатійності та середній рівень здатності до саморегуляції. А також — середній рівень здатності до соціальних взаємодій і соціальної адаптивності. Встановлено, що в дітей середнього шкільного віку переважає середній рівень розвитку соціального інтелекту [5].

У роботі N. Meijs, A. H. N. Cillessen, R. H. J. Scholte, E. Segers, R. Spijkerman [7] емпірично досліджувалися особливості зв'язку між соціальним інтелектом та академічними досягненнями і видами популярності старших підлітків (14–15 років) у двох типах західноєвропейських освітніх закладів. Дослідники встановили, що соціальний інтелект підлітків суттєво впливає на їх соціометричну популярність, проте не зумовлює значний вплив на академічні досягнення в обох освітніх закладах. Зокрема взаємодія соціального інтелекту з академічними досягненнями призводить до підвищення соціометричного статусу студентів підготовчих коледжів. Натомість соціометричний статус студентів професійних коледжів залежить від їх соціального інтелекту й академічних досягнень зокрема, проте не від взаємодії між ними [7].

Особливості становлення соціального інтелекту особистості старшого шкільного віку з порушенням інтелектуального розвитку вивчалися у галузі спеціальної психології (Н. Коновалова і Н. Соломахо, 2002), з нормальним інтелектуальним розвитком — вікової та педагогічної психології (А. Мельник, 2012).

Особливості становлення соціального інтелекту старшокласників із розумовою відсталістю, що навчаються й виховуються у сім'ях і в дитячих будинках, вивчали Н. Коновалова й Н. Соломахо [4]. Дослідники емпірично встановили, що учні старших класів, які виховуються у дитячих будинках, мають вищий рівень здатності вирішувати міжособистісні конфлікти. Ці старшокласники достатньо мірою обізнані з правилами поведінки у соціумі, з невербальними засобами спілкування. Проте їм складно достатньо мірою зрозуміти рольові взаємодії людей у соціумі. Натомість поведінка їх ровесників, які виховуються у сім'ях, більш адекватна. Вони також знають правила соціальної поведінки, однак нездатні достатньо мірою проаналізувати конкретні ситуації міжособистісних взаємодій. Одержані результати засвідчують сформованість практичного рівня соціального інтелекту в старшокласників із розумовою відсталістю. Проте доведено, що, незалежно від сформованості цього рівня соціального інтелекту й умов виховання, соціальна незрілість досліджуваної категорії старшокласників перешкоджає їх повноцінній адаптації у соціумі [4].

Досліджуючи розвиток соціального інтелекту особистості старшого шкільного віку, А. Мельник емпірично встановила неоднакові рівні розвитку його конструктів. Старшокласників переважно характеризує високий рівень розвитку здатності до запам'ятовування імен й облич інших людей та середній рівень соціального прогнозування і соціальної інтуїції. Їм властивий високий рівень емпатійності й здатності до саморегуляції. А також — високий рівень здатності до соціальних взаємодій і соціальної адаптивності [5].

Висновки. Проведений теоретичний аналіз останніх досліджень і публікацій у просторі психологічної та педагогічної науки уможливив такі висновки. Сучасні зарубіжні та вітчизняні науковці вивчали окремі аспекти проблеми розвитку соці-

ального інтелекту особистості з порушенням інтелектуального розвитку та / або з нормальним інтелектуальним розвитком на різних вікових етапах. За результатами дослідження дітей молодшого шкільного віку виявлено, що, порівняно з ровесниками з нормальним інтелектуальним розвитком, другокласники і четвертокласники з порушенням інтелектуального розвитку характеризуються низьким рівнем диференційованості й інтегрованості міжособистісного пізнання. За результатами вивчення підлітків середнього шкільного віку встановлено, що соціальний інтелект підлітків із порушенням інтелектуального розвитку полегшує їх орієнтування у ситуаціях міжособистісних взаємодій. Низький рівень соціального інтелекту в таких підлітків може поєднуватися з високим рівнем їх агресивності, а також із девіантною поведінкою. За результатами дослідження підлітків старшого шкільного віку з'ясовано, що у старшокласників із порушенням інтелектуального розвитку сформований практичний рівень соціального інтелекту. Проте, незалежно від сформованості цього рівня соціального інтелекту й умов виховання, повноцінній адаптації цієї категорії старшокласників у соціумі перешкоджає їх соціальна незрілість. Важливою умовою розвитку соціального інтелекту особистості визначено соціальні стосунки, чинником — пізнавальну діяльність.

Відзначимо, що психологи і педагоги у своїх роботах дотримувалися різних підходів до розуміння сутності та структури соціального інтелекту. Не помічено й єдності у назвах досліджуваних категорій дітей. Тому перспективним для наступних наукових досліджень вважаємо питання визначення психологічної сутності та структури соціального інтелекту особистості й цілісне вивчення вікових особливостей становлення соціального інтелекту особистості дітей шкільного віку з порушенням інтелектуального розвитку.

Список використаних джерел і літератури

1. Ватина Е. В. Организационно-педагогические условия формирования социального интеллекта учащихся младшего подросткового возраста с недоразвитием познавательной деятельности: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03. Екатеринбург, 2006. 220 с.

2. Володина И. С. Специфика развития социального интеллекта младших школьников с умственной отсталостью: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10. Санкт-Петербург, 2004. 194 с.
3. Егорова О. Н. Роль социального интеллекта в формировании девиантного поведения у умственно отсталых подростков: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10. Санкт-Петербург, 2014. 209 с.
4. Коновалова Н. Л., Соломаха Н. В. Особенности социального интеллекта у умственно отсталых старшеклассников. *Ананьевские чтения: психология и политика: 2002 год: тезисы научно-практической конференции* / под общ. ред. А. И. Юрьева, Л. А. Цветковой. СПб.: Изд-во СПб ун-та, 2002. С. 71–72.
5. Мельник А. А. Розвиток соціального інтелекту дітей шкільного віку: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Харків, 2012. 249 с.
6. Панова Н. В. Развитие компонентов психологической структуры социального интеллекта младших подростков в условиях школьного и дополнительного образования: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Нижний Новгород, 2011. 214 с.
7. Noortje Meijs. Social Intelligence and Academic Achievement as Predictors of Adolescent Popularity / Noortje Meijs, Antonius H. N. Cillessen, Ron H. J. Scholte and others // *Journal of Youth and Adolescence*. 2010. Vol. 39. P. 62–72.

REFERENCES

1. Vatina E. V. (2006) Organizacionno-pedagogicheskie usloviya formirovaniya social'nogo intellekta uchashchihsya mladshhego podrostkovogo vozrasta s nedorazvitiem poznavatel'noj deyatel'nosti [Organizational and pedagogical conditions for the formation of social intelligence of students of younger adolescence with underdevelopment of cognitive activity]. *Candidate's thesis*. Yekaterinburg [in Russian].
2. Volodina I. S. (2004) Specifika razvitiya social'nogo intellekta mladshih shkol'nikov s umstvennoj otstalost'yu [The specificity of the development of social intelligence in junior schoolchildren with mental retardation]. *Candidate's thesis*. St. Petersburg [in Russian].
3. Egorova O. N. (2014) Rol' social'nogo intellekta v formirovanii deviantnogo povedeniya u umstvenno otstalyh podrostkov [The role of social intelligence in the formation of deviant behavior in mentally retarded adolescents]. *Candidate's thesis*. St. Petersburg [in Russian].
4. Konovalova N. L., Solomaha N. V. (2002) Osobennosti social'nogo intellekta u umstvenno otstalyh starsheklassnikov [Features of social intelligence in mentally retarded high school students]. *Anan'evskie chteniya : psikhologiya i politika: 2002 god: tezisy nauchno-prakticheskoy konferencii — Ananyev Readings: Psychology and Politics: 2002: Abstracts of the Scientific and Practical Conference, 71–72* [in Russian].
5. Melnyk A. A. (2012) Rozvytok sotsialnoho intelektu ditei shkilnoho viku [Development of social intelligence of school-age children]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukraine].

6. Panova N. V. (2011) Razvitie komponentov psichologicheskoy struktury social'nogo intellekta mladshih podrostkov v usloviyah shkol'nogo i dopolnitel'nogo obrazovaniya [Development of the components of the psychological structure of the social intelligence of younger adolescents in the context of school and additional education]. *Candidate's thesis*. Nizhny Novgorod [in Russian].
7. Noortje Meijs (2010) Social Intelligence and Academic Achievement as Predictors of Adolescent Popularity. *Journal of Youth and Adolescence*, 39, 62–72 [in English].

Старинская Е. В.

канд. психол. наук, доцент кафедры прикладной психологии и логопедии Бердянского государственного педагогического университета

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА ЛИЧНОСТИ С НАРУШЕНИЯМИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

В статье представлен анализ разных теоретических подходов к пониманию проблемы развития социального интеллекта детей с нарушениями интеллектуального развития, как основного фактора их успешной социализации, что отличается актуальностью и социальной значимостью. Нами проведен анализ актуальных отечественных и зарубежных исследований возрастных особенностей становления социального интеллекта личности с нарушениями интеллектуального развития. В процессе анализа были определены перспективы для последующих научных исследований: определение психологической сущности и структуры социального интеллекта личности и целостное изучение возрастных особенностей становления социального интеллекта личности школьного возраста с нарушением интеллектуального развития.

Ключевые слова: социальный интеллект, личность с нарушениями интеллектуального развития.

Starynska O.

Associate professor of the department of applied psychology and speech therapy of Berdiansk state pedagogical university

THE AGE PECULIARITIES OF FORMATION THE SOCIAL INTELLIGENCE OF PERSONALITY WITH DISABILITIES OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT

The problem of the development of social intelligence of children with intellectual disabilities as a main factor of their successful socialization is relevant and significant. **The goal of the research** is to define the age peculiarities of the formation the social intelligence of personality with disabilities of intellectual development. In modern foreign and domestic scientific space, psychologists and teachers studied different aspects of the problem of the development of personality's social intelligence. Their scientific research concerned personalities of different age with disabilities of the intellectual development and with normal intellectual development. Trying no to change the scientific positions of psychologists and teachers in the conducted and given theoretical analysis there have been appealed to the terms used by them. The theoretical analysis of recent research and publications in the field of psychological and pedagogical science has enabled the following conclusions. Modern foreign and domestic scientists studied certain aspects of the problem of the development of social intelligence of personality with disabilities of the intellectual development and with normal intellectual development at different age stages. According to the results of a study of primary school age, it was found that, compared with peers with normal intellectual development, second-graders and fourth-graders with intellectual disabilities are characterized by a low level of differentiation and integration of interpersonal cognition. According to the results of the study of middle school age, it was found that the social intelligence of adolescents with intellectual disabilities facilitates their orientation in situations of interpersonal interactions. Low levels of social intelligence in such adolescents can be combined with a high level of their aggression, as well as deviant behavior. According to the results of a study of senior school age, it was found that high school students with intellectual disabilities have a practical level of social intelligence. However, regardless of the formation of this level of social intelligence and the conditions of upbringing, the full adaptation of this category of high school students in society is hindered by their social immaturity.

Key words: social intelligence, disorders of intellectual development.

Стаття надійшла до редакції 04.08.2021